

NAKŞİDİL VALİDE SULTAN

FİKRET SARICAOĞLU*

Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)'in kadınefendisi ve Sultan II. Mahmud (1808-1839)'un validesi olan Nakşidil, menşei ve saraydaki konumu dile getirilerek XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden günümüze kadar Batı'da ve daha sonra İstanbul'da bir çok haber, makale, roman, televizyon-sinema filmi, tiyatro ve benzeri ürünlere konu olmuş bir isimdir. Bu yönüyle Nakşidil, Osmanlı sarayı haremının üyeleri arasında hakkında en fazla tartışma yapılan ve gündemde tutulan bir kişilik olarak gözükmektedir. Bu araştırmada, onun kimliğiyle ilgili süregelen söylentilerin son durumuna ve biyografisine dâir yeni bilgilere işaret edilmektedir.

A. Nakşidil'in Kimliği

Nakşidil Kadın'ın Fransız asıllı ve kraliyet ailesinin akrabası olduğu öne sürülerek geliştirilen yorumların ilk iddia olunduğu şekliyle kalmadığı, çeşitli kalemlerin katkılarıyla ayrıntıların arttırıldığı ve onun biyografisinin mükerreren inşa edildiği görülmektedir. Gerçek bilgi takibinin mümkün olmaktan uzaklaşması ise roman yazarlarının bu yaklaşımla konuya el atmalarının neticesidir. Nakşidil'in aslında Aimée du Buc de Rivery olduğu iddiasının ilk gündeme getirildiği yıllardaki bilgiler dikkate alındığında söylentiler kısaca şöyle özetlenebilir: Bir manastırda öğrenim gördüğü Fransa'dan Martinique Adası'na dönüş yolculuğunda Cezâyirli tarafından kaçırılan Aimée, İstanbul'a ulaştırılarak I. Abdülhamid'e hediye edilmiş ve sonra Şehzâde Mahmud'u doğurmuştu. Sonradan imparator olacak

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Napoléon Bonaparte (1804-1814, 1815)'ın eşi Joséphine ile kardeş çocukları olan Aimée, dinî inancını ölümüne kadar korumuş, hem Sultan III. Selim'in (1789-1807) hem de tahta çıkan oğlu II. Mahmud'un ıslâhat girişimlerinde etkili rol oynamıştı¹.

Osmanlı hanedanı ile Fransa kraliyet ailesi arasında bir akrabalık bulunduğu şeklindeki görüşlerin bir geçmişinin olduğu burada hatırlanabilir. Nakşidil örneğinden önce Sultan II. Mehmed (1451-1481)'in validesinin bir Fransız prensesi olduğu dile getirilmiş, Osmanlı tarihçilerinden Selânikî ve Âlî gibi Peçuylu İbrahim de bu söylentileri nakletmişlerdi. Peçuylu'nun *Tarih*'inde, Nişancı Celâl-zâde'nin Fransa elçisi ile bu konuda yaptığı bir sohbet de aktarılmaktadır. Elçi Philippe de Harley, kısaca, kaçırılmanın Akdeniz'deki yolculuk sırasında olduğunu ve söz konusu prensesin sarayda hristiyan olarak vefât ettiğini ısrarla savunuyordu².

Konunun daha açık biçimde anlaşılabilmesi için valide sultanların etnik kimlikleri üzerinde yapılan araştırmalarda ulaşılan sonuçlar önem taşımaktadır. Bu sahadaki tesbitler, padişahların harem üyelerinden çocuk sahibi olmaya başlamalarından itibaren onların menşelerini kesin olarak tayin etmenin çoğu kez mümkün olmadığı, asıllarını genelde kendilerinin bile bilmediği bu cariyeler yoluyla -Almanya dahil, İtalya hariç- Batı'nın Osmanlı hanedânına dahlinin pek az bulunduğu şeklindedir³.

Sultan II. Mahmud'un 4 Cumâdelâhıre 1223/28 Temmuz 1808'deki⁴ tahta çıkışı sonrasında validesinin Fransız asıllı olduğu yönündeki haberler önce İngiliz gazetelerinde yer almış, bazı Fransız yazar ve vatandaşları tarafından benimsenerek günümüze kadar sürdürülmüştür. Bu bakış açısının kronolojisine göre söylentilerin ilk somut argümanı, valide sultanın cenaze alayını gözlemlediğini belirten Comtesse de Farté-Meun'ün

¹ Ahmed Refik, "Mahmûd-ı Sâni'nin Vâlidesi", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmûası*, XV/87 (1341), 218-220. Bu çalışmanın serbest çeviriyazısı: "Sultan II. Mahmud'un Annesi Nakşidil Vâlide Sultan Hakikaten Fransız Mıydı?", *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl 12, II/11 (Kasım 1976), 27-31.

² *Tarih*, I (tıpkıbasım ve indeks, haz. Fahri Ç. Derin-Vahit Çabuk), İstanbul 1980, 344-346; Jean Deny-Bekir Kütükoğlu (tâdil ve ikmâl), "Vâlide Sultan, Millî Eğitim Bakanlığı, *İslâm Ansiklopedisi* [=İA], XIII (1982), 186. Selânikî Mustafa Efendi'nin notları için bk. *Tarih-i Selânikî* (neşr. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, 658.

³ Deny-Kütükoğlu, *a.g.mad.*, 185.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BA), *Bâb-ı âlî Defterleri, Sadâret Teşrifât Kalemî* (=A.TŞF.), nr. 357, s.108-109.

İstanbul'dan gönderdiği 15 Ağustos 1817 tarihli mektupdur. Buna göre vefât eden valide sultan Nantes'da doğmuş Amerikan asıllı bir Fransız idi⁵. Mektuptaki bilgilerde görülen bazı temel hatalar -mesela Nakşidil'in 6 Eylül 1817 olan vefat tarihinin üç hafta önce gösterilmesi, II. Mahmud'un cenaze alayında yer aldığı belirtilmesi- belgenin düzmece olabileceğini veya Batı'da bu yönde yazılan haberlerin mektubu kaleme alan tarafından ciddiye alındığı şeklinde açıklanabilir. Birkaç yıl sonra, Aimée'nin eniştesi G. Marlet, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na ve İstanbul'daki Fransa elçiliğine yazdığı mektuplarda, dolaşmakta olan rivayetler hakkında bir soruşturma açılmasını ve bu şekilde hikâyenin ya doğruluk kazanmasını ya da söylenilere son verilmesini istiyordu. Marlet'nin İstanbul'daki Fransa elçiliğine gönderdiği 24 Şubat 1821 tarihli mektubu yıllar sonra, Sultan Abdülaziz (1861-1876)'in Fransa seyahati öncesinde elçiliğin evrakı arasında ortaya çıkmıştı. Konuyla ilgili olarak M. de Jouy'nün romanının 1821'de (Paris) yayımlanmasıyla birlikte II. Mahmud'un annesinin aslında Aimée olduğu şeklindeki efsanenin yaygınlık kazanmış olduğu ifade edilebilir. Söylentilerin Fransa basınında ve önce *La Turquie* olmak üzere İstanbul basınında dile getirildiği, hem Fransa ve hem Osmanlı hanedanı mensupları arasında bu inancı taşıyanların bulunduğu ve daha II. Mahmud'dan itibaren konuyla ilgilenen padişahların görüldüğü de rivayet edilmektedir⁶.

Bu türden söylentilere ilk karşı çıkanlar, Aimée'nin doğum günü olarak belirtilen 4 Aralık 1776 tarihi ile Şehzâde Mahmud'un 1785'deki doğumunu gözönüne alıp yaş küçüklüğüne, onun en az 8 yaşında haremde bulunmasının imkansızlığına dikkat çekmişlerdi. Daha sonra yapılan incelemelerde Aimée'nin Bordeaux'ya 18 Temmuz 1785'de vardığı, yerleştiği Nantes'daki yeğeninin 28 Temmuz 1788 tarihindeki evlenme merasiminde şahit olarak imzasının bulunduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmış ve dolayısıyla 20 Temmuz 1785'de doğan Şehzâde Mahmud'un annesi olamayacağı tesbit edilmişti⁷. Bu son durumda, Mahmud'un annesi değil

⁵ Anonim olarak Paris'de basılan (1820) mektubun tıpkıbasımları (bir örnek: Barbara Chase-Riboud, *Valide*, New York 1986, 74-75) ve çevirisi (*Hayat Tarih Mecmuası*, yıl 12, II/10 (Ekim 1976), 16-17) bulunmaktadır.

⁶ Ahmed Refik, *a.g.m.*, 219; G. Lenotre, "II. Mahmud'un Annesi Nakşidil Valide Sultan Hakikaten Fransız Mıydı?", çev. Âli Canman, *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl 12, II/10 (Ekim 1976), 14-15.

⁷ Lenotre, *a.g.m.*, 12; Dery-Kütükoğlu, *a.g.mad.*, gös. yer.

"anlığı" olduğu yolundaki teviller ile onun doğum tarihi olarak 1763-1778 seneleri arasındaki sekiz değişik doğum yılı ortaya çıkmıştır⁸.

Konunun değişik kesimlere mensup kişiler açısından ilgi çekici olması ve bu tür söylentilere karşı oluşan merakın etkisiyle ortaya çıkan ürünler hatırı sayılır sayı ve çeşitliliktedir⁹. Söylentilerin gerçek kabul edildiği bazı

- ⁸ Ahmed Refik 1766 ve 1770 tarihlerini iktibas etmekte ("Mahmûd-ı Sâni'nin Vâlidesi", 218, 224), A. D. Alderson, 1766 yılını (*The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, Tablo XLIV: İsmet Parmaksızoğlu "Nakş-ı Dil Vâlide Sultan", *Türk Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 1977, 87), M. Çağatay Uluçay 1778 tarihini nakletmektedir (*Padîşahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980, 108). Soru işaretleriyle birlikte Yılmaz Öztuna 1768'i (*Devletler ve Hânedanlar*, II, Ankara 1989, 238), Necdet Sakaoğlu ise 1763, 1766 ve 1779 tarihlerini aktarır ("Nakşidil Sultan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1994, 40). Adnan Giz 1778 yılını dikkate almıştır ("Fransa Kraliyet Ailesi ile Osmanlı Hanedanı Arasındaki Hayali İlişki ve Nakşidil Sultan", *Tarih ve Toplum*, VIII/46 (Ekim 1987), 29-30). Örnekler daha çoğaltılabilir ancak Aimée'nin doğum yılı olarak genelde tekrarlanan tarih 1776'dır. İnternet'deki soy kütüğü sitelerinde bilgiler daha karışıktır. bkz. <http://www.loupiac.inria.fr>; www.geneweb.inria.fr.
- ⁹ Nakşidil Valide Sultan'ın Aimée du Buc de Rivery olarak gösterildiği çalışmaların tam bir bibliyografyasını çıkartmak, özellikle dergi ve gazete yazılarını izlemek hayli güçtür. Bununla birlikte belli başlı ürünler şöyle sıralanabilir: *Tariht roman ve incelemeler*: M. de Jouy, *L'Hermite de Province*, Paris 1821; Benjamin A. Morton, *The Veiled Empress, An Unacademic Biography*, New York-London 1923; J. Minassian, *Une sultane française, Mlle Aimée du Buc de Rivery fut-elle la mère de Mahmoud II ?*, Paris 1928; Anne-Marie M. Martin du Theil, *Silhouettes et documents du XVIIème siècle, Martinique, Périgord, Lyonnais, Ile de France*, Perigueux 1932; Du Buc Sainte-Preuve (Bir önceki yazarın takma adı), *La belle Nak-Chidil ou Aimée de Rivery*, Dordogne 1937; a.mlf., *Une sultane martiniquaise à Constantinople, grant récit historique, véridique et surprenanta aventure d'Aimée de Rivery*, Paris 1937; Barbara Chase-Riboud, *La grande sultane*, Paris 1937; Lesley Blanch, *The Wilder Shores of Love*, Londra 1954; New York 1954 (tıpkıbasım New York 1996); Margaret Lathrop Law, *Aimée*, New York 1956; March Cost, *Veiled Sultan*, New York 1969; London 1969; Michel de Grèce, *La nuit du sérail*, Paris 1982; Prince Michael of Greece, *Sultana*, çev. A. Ullmann, New York 1983; Barbara Chase-Riboud, *Valide*, New York 1986; Jacques Petitjean Roget, *J'ai assassiné la sultana Valide*, Martinique 1990; Murat A. Erginöz, *Nakşidil Sultan*, İstanbul 1975; aynı yazar, *Haremin Büyüsü*, İstanbul 2000; Michel de Grèce, *Gözde*, çev. M. A. Erginöz, İstanbul 1990; Margaret L. Law, *Osmanlı Sarayının Gizemli Kadını Nakşidil Sultan (Aimée)*, çev. B. Bekdik, İstanbul 2000. *Gazete ve dergi yazıları*: René Puaux, *Temps* (7 Ekim ve 10 Kasım 1923); Albéric Cahuet, *Illustration*, 21 Kasım 1931, s. 382; G. Lenotre, *Le Temps* (24 Aralık 1932); *Vatan Gazetesi* (26-28 Ocak 1955). *Televizyon filmi*: *Aimée de Rivery*, yönetmen A. Mcceerly, televizyona uyarlayan G. Bruce-H. Hanff, NBC Television Network (1955). *Sinema filmi*: *Favorite*, rejisör J. Smith (Türkçe gösterimi: *Gözde*).

ansiklopedi maddeleri ve birkaç çalışma istisna edilirse¹⁰, Türkiye’de konuya eğilenlerin bir kısmı hikâyeyi özetledikten sonra bunun aydınlanmasının güç olduğu sonucuna varmışlar, sayısı daha fazla olan diğer bir kısmı ise böyle bir şeyin mümkün olmadığına dair sözlerini delil yokluğuna ve 20 Temmuz 1785’deki Şehzâde Mahmud’un doğumunda çok küçük yaşta bulunması gerektiğine dayandırarak ortaya çıkan bu tutarsızlık üzerinde durmuşlardır¹¹.

Abdülhak Şinasi Hisar’ın dikkat çektiği ancak değerlendirilmeyen bilgiler, Nakşidil’le ilgili dedikoduları bir kez daha sona erdirecek önemde idi. Dönemin Fransa elçisinin bu söylentilerin "gülünç bir hikâye olduğu" şeklindeki beyanları, Paris’deki Bakanı tarafından "bunun esas olmasına imkân bulunmadığı halde, siz, bizim işimize uyan ve yarayan bu masalın devam etmesine gayret ediniz. Çünkü, bu menfaatimize muvafık olur" şeklinde cevaplanmıştı¹². Aynı yaklaşımın tek yönlü olmadığı bazı padişahların da Fransa krallarıyla olan bu "akrabalık"tan muhaberelelerinde yararlandıkları anlaşılmaktadır¹³. Nakşidil Valide Sultan’ın aslında Fransız

¹⁰ "Nakşidil Vâlide Sultan , *Resimli Yeni Lûgat ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük)*, IV, 1962; "Nakşidil Sultan , *Meydan Larousse*, IX, 209; N. Arzik, *Osmanlı Sarayında Yabancı Kadın Sultanlar*, İstanbul 1969, 9-55.

¹¹ Ebüzziyâ Tevfik, "Sultan Mahmûd-ı Sâni'nin Vâlidesi , *Mecmû'a-i Ebü'z-Ziyâ*, nr. 122 (Zilhicce 1329), 170-172; Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, 309; Ahmed Refik, *İkdâm* (1 Şubat 1920), çeviriyazısı: "Sultan II. Mahmud'un Annesi Nakşidil Vâlide Sultan Hakikaten Fransız Mıydı? , *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl 12, II/11 (Kasım 1976), 27-31; a.mlf., "Mahmûd-ı Sâni'nin Vâlidesi , 217-224; B. Tepsi, "Nakşi Dil Sultan 'Aimée de Buc de Rivery' , *İstanbul Belediye Mecmuası*, yıl 17, sayı 193 (Ekim 1941), 14-16, 2 resim; M. Rasim Özgen, "Sultan Mahmud'un Anası Nakşidil Sultan Bir Fransız Melezi mi idi? , *Tarih Hazinesi*, yıl 1, sayı 1 (Kasım 1950), 17-19; sayı 2 (Aralık 1950), 71-73; sayı 3 (Aralık 1950), 142-144; Selâmi İ. Sedes, "İkinci Mahmud'un Annesi Hakkındaki Yanlış İddia , *Resimli Tarih Mecmuası [=RTM]*, II/22 (Ekim 1951), 1040-1041; M. Sertoğlu, "İkinci Mahmud'un Annesi Nakşidil Valide Sultan Fransız Değildir , *RTM*, VI/65 (Mayıs 1955), 3816-3819; Semavi Eyice, "Kitap Tanıtma: Jan Reycman, *Zycie Polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959 , *Bellesten*, XXVIII/109 (1964), 167; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 107-108; A. Giz, "Fransa Kraliyet Ailesi ile Osmanlı Hanedanı Arasındaki Hayali İlişki ve Nakşidil Sultan , *Tarih ve Toplum*, VIII/46 (Ekim 1987), 29-30.

¹² Charles de Chambrun, *A L'école d'un diplomate Vergennes*, Paris 1944'den naklen Abdülhak Şinasi Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İstanbul 1958, 43.

¹³ Deny-Kütükoğlu, *a.g.mad.*, 186. Hisar'ın notları arasında yer alan bilgiler, hanedan içerisinde bu söylentilere inananların bulunduğunu teyid etmektedir. Paris elçisi Salih Münir Paşa, kendilerini Sultan Mahmud'un akrabası olarak gösteren bir aile ile

olduğuna dair söylentilerin yaygınlık kazandığı tarihlerin İmparator III Napoléon (1852-1870)'un Osmanlı Devleti'nin Mısır ve çevresindek ülkeleri üzerinde politik ve ekonomik isteklerle yaklaştığı yıllara rastlamasına da dikkat çekilmiştir¹⁴. Sultan Abdülaziz'in Fransa seyahati sırasında aynı yöndeki sözler gündeme getirilmişti. Abdülaziz ile III. Napoléon'un mülâkatlarında iki hanedan arasındaki akrabalıktan bahsedildiğini duyan imparatorun ikinci mâbeyncisi, daha sonraki yılların Paris elçisi Salih Münir Paşa'ya bunu aktarmıştı. Abdülaziz'in bu aileyi araştırdığına dair notlar da aynı kaynağa dayanmaktadır¹⁵.

Eşzamanlı bir takım olayların zorlaması ve çeşitli beklentilerle gerçek dışı bir hikâyenin oluşturulduğu giderek daha kesin şekilde kabul görmektedir. Aimée'nin 1784 yılında değil de 1790 tarihinde izinin kaybedildiği¹⁶, deniz yolculuğunda kaybolduktan sonra nereye gittiğinin bilinmediği ve Cezâyirîliler'in eline düştüğüne dair bir bilginin bulunmadığı¹⁷, hareme girdiğini isbatlayacak bir belgeye rastlanmadığı şeklindeki sonuç sözleri¹⁸, konuya son yıllarda eğilenlerin buldukları noktadır. Efsanenin ortaya çıkışında ve yayılışında rol alan kalemlerin bunu yapması için tarihî ve zihnî arkaplanının mevcut olduğunu ve tarzlarının belirlenebildiğine dikkat çeken incelemeler bulunmaktadır¹⁹. Onsekizinci yüzyılda Fransa'da Doğu'ya

tanışıp ziyaret ettiğini ve saraydan bunlara gönderilen bir takım hediyeleri görmüş olduğunu Abdülhak Şinasi'ye anlatmıştı (a.g.e., 44).

- 14 Giz, "Fransa Kraliyet Ailesi ile Osmanlı Hanedanı Arasındaki İlişki ve Nakşidil Sultan", 29.
- 15 Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, 136.
- 16 Albéric Cahuet, *Illustration*, 21 Kasım 1931, s. 382'den naklen Deny-Kütükoğlu, a.g.mad., 187. Karş. Godfrey Goodwin, *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası*, çev. Sinem Gül, İstanbul 1998, XVII.
- 17 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, çev. Belkıs Ç. Dişbudak, İstanbul 1992, 61-62.
- 18 J. Perot-F. Hitzel-R. Anhegger, *Hatice Sultan ile Melling Kalfa*, İstanbul 2001, 6.
- 19 Örneklemeler için bk. Rana Kabbani, *Avrupa'nın Doğu İmajı* (çev. Serpil Tuncer), İstanbul 1993; Thierry Hentch, *Hayali Doğu Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı* (çev. Aysel Bora), İstanbul 1996. Bu türün bir örneği olarak Yunan Kraliyet ailesinden Prens Michel de Grèce'in *La Nuit du Sérail* adlı romanından uyarlanan "Favorite" adlı filmin ilgili yerleri Topkapı Sarayı'nda çekilmişti. Bu çalışma hakkında birkaç söz söylemek gerekirse, filmin genel havası bazı Batılı romancıların görmeye arzuladığı Mağrib hayatının Osmanlı sarayına uygulandığı gibidir. Sultan IV. Mustafa (1807-1808)'nin bizzat Nakşidil tarafından hançerlenerek öldürülmesi gibi kaba bilgi hataları ve yanıltıcı sahneler bulunmaktadır. Kısaca, filmin sadece çekim

duyulan ilginin semeresi olarak pek çok çalışmanın piyasaya çıktığı, bu arada basım yeri olarak İstanbul'un gösterildiği bir takım kitapların, hayal ürünü anıların ve mektupların yayımlandığı bilinmektedir²⁰.

Nakşidil'le ilgili efsanenin ulaştığı son durum ise, Martinique Adası'ndaki Rivery ailesi Şatosu'nun (Château Dubuc) bugün bir müze olarak "İstanbul Sultanı'nın eşinin doğduğu yer" tanıtımıyla ziyaretçilerini kabul etmekte oluşudur²¹.

B. Yedinci Kadınefendi-Valide Sultan Nakşidil

Onun adı mezar kitâbesinde, mühründe ve bazı belgelerde Nakşî olarak belirtilmektedir²². Birçok padişah gibi Sultan I. Abdülhamid'in de aynı anda yedi kadını bulunmaktaydı²³. Nakşidil'in sultanın yedinci kadınefendisi olduğu ise çocuklarının doğumları münasebetiyle öğrenilmektedir. Nakşî Kadın'ın yedinci kadın unvanıyla Şehzâde Mahmud'dan önce dünyaya getirdiği ilk çocuğu olan Şehzâde Murad'ın doğum tarihi 25 Zilkade 1197/22 Ekim 1783'dür²⁴. Yedinci Kadın'ın nasıl harem üyeleri arasına

mekanı olarak Topkapı sarayının kullanılması hasebiyle tarihî bilgileri yansıttığı söylenebilir.

20 Yahya Erdem, "18. Yüzyıl'da Avrupa'da Basılan Constantinople Rumuzlu Kitaplar , *Müteferrika*, sayı 5 (İstanbul 1995), 17-41. Erdem, makalesinin sonunda bu rumuzla basılan uydurma Fransızca kitapların bibliyografyasını sıralamakta (s. 37-40) ayrıca, Marie-Louise Dufrenoy'nun, *L'Orient Romanesque en France 1704-1783* (Montreal 1946) adlı çalışmanın ikinci cildinde Doğu'ya ait bu tür hayalî ürünlerin bibliyografyasının verildiğine işaret etmektedir (s. 19 n. 5). XVII. yüzyıldan itibaren Türkiye ve Türkler egzotik Fransız edebiyatında en büyük yeri alan ve en çok sözü edilen ülke idi (Ali Özçelebi, "Paris'te Çıkan 'La Revue Des Deux Mondes'da 1871-1971 Yılları Arasında Yayınlanmış Türkiye ve Türklerle İlgili Makaleler Bibliyografyası , Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, *Araştırma Dergisi*, sayı 13, fasikül 1 (Erzurum 1985), 376.

21 <http://www.martinique.org>.

22 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [=TSMA], *Evrak* [=E.], nr. 8682/1-2; BOA, *Cevdet-Saray*, nr. 4915. Mührünün bir örneği bu belgenin arka yüzündedir.

23 F. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, 9-10.

24 TSMA, *Defter* [=D.], 6364; BOA, *Kâmil Kepeci* [=KK.], *Harc-ı hâssa Defterleri*, nr. 5253, vr. 51a; Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü'l-âsâr ve haka'iku'l-ahbâr* (neşr. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, 216-217; Mehmed Edîb, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü, Türkçe Yazmalar, nr. 3220, vr. 48a (Onun ismi

katıldığı, ender rastlanan bir kayıt aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. İstanbul'da uzun süre İsveç elçiliği tercümanlığı yapmış olan M. D'Ohsson veya Osmanlı belgelerindeki adıyla Muradcan Tosunyan, Abdülhamid'in tebdil-i kıyafetle sıkça kızkardeşi Büyük Esmâ Sultan'ı ziyaret ettiğine işaretle, hizmet etmesi için onun tarafından padişaha takdim edilen bir cariye'nin hamileliği sebebiyle törenle hareme götürüldüğünü ve bunun yedinci kadın olduğunu yazmaktadır²⁵. Bilinen Osmanlı günlüklerinde bu hadisenin tesbit edilmemesi beklenen bir tutumdur. Şehzâde Murad 10 Rebülâhır 1198/2 Mart 1784'de çiçek hastalığından vefat etmiş ve ona ait yiyecek-içecek maddeleri tahsisleri padişahın isteği üzerine kesilmeyerek yedinci kadına devredilmişti²⁶.

Yedinci Kadın Nakşî'nin ikinci çocuğu Şehzâde Mahmud Adlî'nin doğumu 13 Ramazan 1199/20 Temmuz 1785'de²⁷ ve son çocuğu olan Sâliha Sultan'ın doğumu 6 Safer 1201/27 Kasım 1786'dadır²⁸. Padişahın doğum öncesi ("*şimdiden*") veya sonrasındaki sütünne (dâye) arayışları²⁹ ve istenen vasıfların belirtilmesi, harem'in bu üyelerinin asılları hakkında bir takım ipuçları da vermektedir. Müverrih Şem'dânî-zâde Süleyman'ın kaleme

burada Murâd Seyfullâh şeklindedir); *Rûzmerre*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi [=TTKK], Yazma, nr. 1001, 21.

- 25 Mouradgea D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman, divisé en deux parties, Dont l'une Comprend la Législation Mohamétane, l'autre, l'Histoire de l'Empire Othoman*, III, Paris 1787-1820, 311. Yazar hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. Kemal Beydilli, "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosunyan) Ailesi hakkında kayıtlar «Nizâm-ı Cedid» e dâir Lâyihası ve Osmanlı İmparatorluğundaki Siyâsî Hayatı", *İÜEF, Tarih Dergisi*, 34 (1984), 247-314.
- 26 BOA, *Tayinât Defterleri*, nr. 7253, 10b; *Rûznâme*, TSMA, 17, vr. 10a; *Rûzmerre*, TTKK, s. 26; *Vâsıf* (İlgürel), 216-217; *Edîb*, vr. 48a; Taylesânî-zâde Hâfız Abdullâh, *Tarih-i Lebîbâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kısmı, nr. 2158, vr. 8a.
- 27 TSMA, D. 70, vr. 48b; D. 6364; *Rûznâme*, 17, vr. 1a; *Vâsıf* (İlgürel), 279-280; *Rûzmerre*, TTKK, s. 31; *Tarih-i Lebîbâ*, vr. 16a; Soğan Ağa Câmîî İmâmı Mehmed Efendi, *Cerîde*, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdi Bey Kısmı, nr. 453, vr. 3a.
- 28 TSMA, D. 6364; Ahmet Refik, *Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255)*, İstanbul 1982, 1; *Rûznâme*, TSMA, 17, vr. 8a; *Tarih-i Lebîbâ*, vr. 49b; *Rûzmerre*, TTKK, s. 41; *Vâsıf* (İlgürel), 371-372. Bu kaynakların bazıları bir gün öncesi veya sonrasının tarihini belirtirler. Sâliha Sultan 18 Şaban 1201/5 Haziran 1787'de vefat etmişti (*Rûznâme*, TSMA, 17, vr. 20a; *Tarih-i Lebîbâ*, vr. 57b).
- 29 "Dün gelen dâyelerden dört aylık evlâdlı bir dâyenin ihtiyât kalması münâsibdir ... kırk elli günlük evlâdlı dâyeler tedârük, muhtâc-ı vâlîde bulunması bi-eyyi-hâl muktezî olduğu ma'lûmunuz (BOA, Ali Emirî, *I. Abdülhamid* [=A.], nr. 11); " ... gayri tedârük-i dâyeye muhtâc olmağla (A. 194); TSMA, E. 7028/72, 250; E. 7029/242; *Rûznâme*, TSMA, 17, vr. 7b.

aldığı 5-12 Cumâdelâhîre 1190/21-28 Temmuz 1776 olayları arasındaki bir nota göre, süt validesi arayışı önde gelen ulema, mahalle imamları ve ocak ağaları aracılığıyla yapılıyor, aranan dâyenin "Gürcü ya Çerkes" üç aylık kız çocuğu sahibi olması isteniyordu³⁰. Ferman üzerine yapılan bu arayış, Abdülhamid'in muhtemelen "gelen dâyeler olmadı. Ma'sûmu kız olmak üzere elbet bu gece bir, iki, üç, kız ma'sûmlu dâyeler tedârük ve irsâli gayet mutlûbumdur. Doğan kerfîmeme elbet bir dâye muhtâc, sabâha kalmasun. Bu gece tedârükü bi-eyyi-hâl muktezîdir"³¹ şeklindeki hatt-ı humâyûnunun uygulanması idi. Özellikle bu yüzyılın başından itibaren hareme alınan cariyelerin büyük çoğunlukla Kafkasya kökenli olduğu hakkında resmî bilgiler³² ve genel kabuller bulunmaktadır³³.

Bazı eserlerde Nakşidil'in padişahın gözdesi olduğu da belirtilir. Yedinci kadının Şehzâde Mahmud ile birlikte Beşiktaş Sahilsarayı'ndan Topkapı Sarayı'na ve bunun tersi yöndeki göçlerinin iki kez padişahdan, diğer harem üye ve mensuplarından önce gerçekleşmesi³⁴, bu yolda değerlendirilebilir. Bir yabancı gezginin, Sutherland'ın İstanbul'dan yazdığı 1 Ocak 1789 tarihli mektubundaki bilgiler gözdelikle ilgili daha farklı yorumları akla getirebilir. Sutherland, sultanın sevdiği kadınlara olan ilgisinden bahsetmek-

30 "... sulb-i pâdişâhîden nesl-i şerîfin tevâritü- ve hâmiller zuhûr etdiğinden dâye câriye lâbüd, lâkin nedreti olmağla, sudûr-ı ulemâdan ve mahalleler imamları ma'rifeti ile bâfermân mahalleliden ve ocaklar ağaları ma'rifeti ile hânlardan Gürcü ya Çerkes olup üç aylık veled-i ünsâ sâhibi mahbûbe ve saçı uzun câriyeler tecessüs ve tefahhus olundu (*Mür'i't-tevârîh*, neşr. M. Münir Aktepe, III, İstanbul 1981, 41).

31 A. 24638.

32 Abdülhamid döneminde hareme katılan üç cariye Gürcü asıllıydı: "Gürcüyyü'l-asl Marya 1550 gurus, def'a Gürcü câriye 1425 gurus, def'a Gürcü câriyye 1950 gurus (BOA, *İbnü'l-Emîn, Hatt-ı humâyûn*, nr. 477). Daha önceki bir tarihte, 13 Cumâdelûlâ 1123/30 Haziran 1711'de hareme alınan sekiz cariyesinin dördü "Urus, dördü "Gürcü olarak belirtilmişti (BOA, *Cevdet-Saray*, nr. 4027). Bu türden belgelerin sayısını arttırmak mümkündür.

33 Alderson, *a.g.e.*, 27; "XVII. yüzyıldan başlayarak harem -bu yüzyılda ve onu kovayıyan yüzyılda birkaçı bir yana- hemen hepsi Kafkasyalı cariyelerdi (Ç. Uluçay, *Harem*, Ankara 1971, 12, 11, 13, 19).

34 Beşiktaş'dan Topkapı'ya: 23 Zilhicce 1200/16 Ekim 1786 (*Rûznâme*, TSMA, 17, vr. 17b); Topkapı'dan Beşiktaş'a: 16 Muharrem 1202/28 Ekim 1787 (vr. 21a). Burada Nakşî Kadın "vâlide-i muhteremeleri şeklinde belirtilir. Abdülhamid bu nakilleri duyurmuştu: "Benim vezîrim, Li'llâhi hamd ve'l-mennehu oğlum Şehzâde Mahmûd ve vâlidesi kadın el-yevm saray-ı humâyûnuma nakilleri ma'lûm. Hudâ-yı Mûte'âl ömr-i mu'ammerinden eyleye. Bizim-dahi naklimiz mâh-ı cedîdin gurrelerinde Hudâ-yı Mûte'âl âsân eyleye, âmîn (A. 25434).

te, ancak yalnızca birisine bağlı olduğunu ve bu *mesut gözdenin* şimdi dördüncü kez hamileliği dolayısıyla gemilerin siren çalmayıp top atmadıklarını, komutların ve konuşmaların yüksek sesle yapılmadığını yazmaktadır. Ayrıca Abdülhamid'in şahsında güzelliğe olan ilgi ve nezâketin kendi adalarındaki centilmenlikle eşdeğer olduğunu belirtir³⁵. Bu notlar beraberinde yeni sorulara yol açar. 1 Ocak 1789'dan sonra Hîbetullâh Sultan doğmuştur (6 Mart 1789) ve annesinin altıncı kadın Fâtıma Şebsafâ olduğu bilinmektedir³⁶. Üç çocuğu bulunan yedinci kadınefendi Nakşidil'in dördüncü kez çocuk sahibi olduğu -Abdülhamid'in 7 Nisan 1789'daki vefâtı çocuğun kaybedilebileceği ihtimalini hatıra getirmekle birlikte- bilinmemektedir. Sutherland'ın İstanbul'da öğrendiği bu bilgiler, onun gözde olduğuna dair kayıtları destekler mahiyette görülebilir. Daha ilgi çekici bir nokta da seyyahın kaydettiği gibi padişahın hamile olan eşleri dolayısıyla gemilerden top atılmamasına dair emirlerin ilk kez gerçekleşiyor olmamasıdır. Receb 1190/16 Ağustos-13 Eylül 1776 tarihli bir belgeye göre padişahın çocuğu dünyaya gelmesi işaretleri görüldüğünden İstanbul ve havalisinde top atılmaması, gelecek Osmanlı ve müste'men gemilerin de buna riayet etmelerinin sağlanması için boğaz nâiblerine emirler verilmişti³⁷.

Sultan I. Abdülhamid'in 7 Nisan 1789'daki vefâtının bir hafta sonrasında eşleri mutad üzere Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a taşınmışlardı³⁸. Şehzâde Mahmud'un annesi Nakşî Kadın'ın buradaki günleriyle ilgili olarak ona verilen yiyecek-içecek maddelerinin çeşidi ve miktarı gibi bir takım bilgilere ulaşılmaktadır³⁹. Nakşidil'in Sultan III. Selim döneminde pek de bolluk içinde günlerini geçirmedeği şeklindeki bir yorum, Sultan IV. Mustafa'nın 21 Rebûlevvel 1222/29 Mayıs 1807'de tahta çıkışı⁴⁰

³⁵ Captain Sutherland, *A Tour Up the Straits, from Gibraltar to Constantinople with the Leading Events in the Present War Between the Austrians, Russians, and the Turks, to the Commencement of the Year 1789*, London 1790, 358-359.

³⁶ BOA, *Hatt-ı humâyûn*, nr. 563, 54422; *Rûznâme*, TSMA, 17, vr. 25a; *Rûzmerre*, TTTK, s. 60; *Tarih-i Lebîbâ*, vr. 11a; Edîb, *Tarih*, vr. 46a; Sadullâh Enverî, *Tarih*, III, Millet Kütüphanesi, Ali Emîri Kısmı, *Tarih* nr. 67/1, 186a.

³⁷ BOA, *Cevdet-Saray*, nr. 8359.

³⁸ BOA, *KK.*, *Tayinât Defterleri*, nr. 7252, s. 1a.

³⁹ "ta'yînât-ı iffetlü vâlide-i necâbetlü Sultan Mahmûd Efendi hazretleri der-saray-ı atîk-i ma'mûre (*Tayinât Defterleri*, nr. 7254, s. 10).

⁴⁰ BOA, *A. TŞF. def.*, nr. 350, vr. 60b; *A. TŞF. def.*, nr. 357, s. 39; *Mühimme Defterleri*, nr. 225, s. 3/h. 2

sonrasında 11 Rebülâhır 1222/18 Haziran 1807'de onun günlük/haftalık bazı tahsislerine zam yapılması⁴¹ sebebiyle ileri sürülebilir. Halil Hamîd Paşa'nın padişahı tahtdan indirerek Şehzâde Selim'i cülûs ettirme planının engellenmesinde Abdülhamid'in haremî faal rol oynamış ve III. Selim tahtı devralmasının ardından bu harem üyelerinin bazılarının tayinâtlarını kestirmiş veya en aza indirmişti⁴². Bu yıllarda Nakşidil'in aylık ve yıllık gelir kaynakları arasında üç çiftliği ile Fatih Camii yakınındaki Taşçılar Hanı bulunmaktaydı⁴³.

Nakşî Kadın oğlu II. Mahmud'un tahta çıkışıyla valide sultan olmuş ve on bir gün sonra, 15 Cumâdelâhıre 1223/8 Ağustos 1808 Pazartesi günü vakt-i muhtarî da belirlenen valide alayı ile Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na nakledilmişti. Son valide alayı olarak dikkat çekilen bu merasim, II. Mahmud'un annesini Ortakapı dışındaki Su terazisi yakınlarında karşılamasıyla son buluyordu⁴⁴. Yeni padişahın validesini Eski Saray'dan nakil için sadece ahretlik hanım olarak şöhet bulan kardeşi Ayşe Dürrişehvâr'ı araba tahsis ederek "me'mûr" etmesi⁴⁵, ayrıntıları pek az bilinen hanedan üyeleri arasındaki gruplaşmalarla ilgili olmalıdır. Abdülhamid'in şehzâdelik döneminin kızlarından olan Dürrişehvâr ile dayanışmanın bir başka örneği ona konak alımında görülür. Başkadın Hatîce Rûhşâh'ın konağını onun vefâtından sonra IV. Mustafa'nın vâlidesi Ayşe Sîneperver bedeliyle satın alarak Dürrişehvâr'a hediye etmiş, ancak bu padişahın zamanında yazıcı efendinin ayak sürümesi sebebiyle temessükü alınamamış, II. Mahmud'un cülûsunun bir hafta sonrasında yazıcı sürgüne gönderilirken Dürrişehvâr'a ait mülknâme de verilmişti⁴⁶.

Sultan II. Mahmud'un siyasî çalkantıların ve tanzimat girişimlerinin yoğun olduğu saltanat döneminin⁴⁷ dokuz yılında hayatta bulunan Nakşidil

⁴¹ KK., *Tayinât Defterleri*, nr. 7254, gös. yer.

⁴² Sarıcaoğlu, *a.g.e.*, 158, 161-162.

⁴³ TSMA, E. 8682/1-2; D. 9506/1.

⁴⁴ A. TŞF. def., nr. 357, s. 115. Valide Alayı burada anlatılmış, A. TŞF. def., nr. 350, vr. 73b'de başlık olmasına rağmen nakil alayı yazılmamıştır.

⁴⁵ Câbî Ömer, *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni)*, haz. M. Ali Beyhan (Türk Tarih Kurumu'nda baskıda), vr. 155b-156a.

⁴⁶ *Câbî Tarihi*, vr. 170a.

⁴⁷ Devrin siyasî gelişmeleri için bk. Kemal Beydilli, "Osmanlı Siyasî Tarihi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. E. İhsanoğlu), I, İstanbul 1994, 80-92; Padişahın

Valide Sultan'ın padişah tarafından sıkça ziyaret edildiğine, kendisine verilen tayinât miktarlarına ve teşrifat gereği bulunduğu bazı merasimlerdeki yerine dâir bir takım kayıtlara ulaşılmaktadır⁴⁸. Valide sultan, yakalandığı verem hastalığından kurtulabilmesi için bir süre Çamlıca'daki Gümrükçü Osman Ağa Köşkü'ne götürülmüş, tedavi çabaları hekimbaşı ve birkaç tabib tarafından sürdürülmüştü⁴⁹. Nakşidil Valide Sultan 24 Şevvâl 1232/6 Eylül 1817 Cumartesi günü saat 7'de Beşiktaş Sahilsarayı'nda vefât etti⁵⁰. Cenaze namazını Şeyhülislâm Çelebi-zâde Seyyid Mehmed'in kıldırmasından sonra düzenlenen cenaze alayında sadrîâzamdan itibaren bütün üst dereceli vazifeliler yürümüştü⁵¹. Kiraz Hamdi'nin belirttiği doğum yılları doğru kabul edilirse valide sultanın elli altı yaşında vefât ettiği anlaşılmaktadır⁵². Nakşidil'in tüm haslarının gösterildiği deftere göre, toplam 161,696.5 guruş tutan gelirleri ceyb-i humâyûn hazinesine tahsisen Darbhâne-i âmire tarafından zabt edilmişti⁵³.

Nakşidil Valide Sultan bir takım hayır eserleri yaptırmış ve bunlara bağlı vakfiyeler tanzim ettirmiştir⁵⁴. Fâtih Câmii'nin güneyindeki Tabhane

son günleriyle ilgili ayrıntılar için bk. Ali Akyıldız, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4 (2001), 49-84.

- 48 BOA, *KK., Masraf-ı Şehriyârî Defterleri*, nr. 7142, tür. yer.; *KK., Tayinât Defterleri*, nr. 7256, s. 20-21; nr. 7259, s. 10, 18, 21, 26; *Maliyeden Müdevver Defterler*, nr. 22612, s. 38, 43-44; *Bâb-ı Defterî, Teşrifât Kalemî Defterleri*, nr. 26083, 26092 vs.; M. Çağatay Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul 1956, 134-135.
- 49 Şânî-zâde Mehmed Atâullâh, *Tarih-i Şânî-zâde*, II, İstanbul 1290, 344-345.
- 50 BOA, *A. TŞF. def.*, nr. 453, s. 93 (Bu kayda dikkatimi çeken Sayın Talip Mert'e teşekkür borçluyum). Bu tarih kaynak eserlerde belirtilmemiş, genelde evâsıt-ı Şevvâl 1232 olarak gösterilmiştir (*Şânî-zâde*, II, 345; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, X, 214; Hâfız İlyas, *Letâ'if-i Enderûn*, İstanbul 1276, 132-133 (Burada vefâtı 17 Şevvâl/30 Ağustos 1817'den sonra şeklinde belirtilmiştir); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, İstanbul 1308, 85.
- 51 BOA, *A. TŞF. def.*, nr. 453, s. 94. Tâziye merasimi beş gün sonra Çırağan Sahilsarayı'nda yapılmıştı.
- 52 *Âl-i Osmân ve yâhud Hânedân-ı Osmânî Hazerâtı*, Süleymaniye Ktb., Yazma Bağışlar, nr. 2173, 67.
- 53 BOA, *Cevdet-Saray*, nr. 7361/1-2.
- 54 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki ilk vakfiyesi 25 Cumâdelülâ 1227/5 Haziran 1812 tarihlidir (*Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar Hanım Sultan Vakfiyeleri*, ed. Tülay Duran, İstanbul 1990, 485-528. Diğer vakfiyeleri: VGMA, Vakfiye Kataloğu, s. 1349, 1350, 1795. Nakşidil Valide Sultan Evkafı ile ilgili meseleler, onun Fâtih'deki türbe, mekteb, sebîl ve sâir evkafının gelir ve giderlerinin muhasebeleriyle ilgili pek çok belge bulunmaktadır: *Nezaret sonrası Evkaf Defterleri, Nakşidil Valide*

Medresesi'nin karşısında bulunan Nakşidil Valide Sultan Külliyesi sıbyan mektebi, sebil, çeşme, türbe ve birkaç odadan oluşmaktadır. Tamamlanmaya yaklaşan külliye yapılarından türbeye 10 Receb 1232/26 Mayıs 1817'de Eyüp Câmii örneğine göre askılar asılmış ve bu merasim için bütün hanedan kadınları ile üst dereceli devlet ricali hediyeler göndermişlerdi⁵⁵. Türbede toplam 14 sandukanın bulunduğu belirtilmektedir⁵⁶.

Sultanahmed semti eski hapisane binasının deniz cephesinde yer alan Nakşî Kadın Çeşmesi I. Abdülhamid'in vefatı yılında yapılmıştı ve kitâbesi Mehmed Münîb'e âitti⁵⁷. 23 Zilkade 1229/6 Kasım 1814 tarihli masraf defterine göre Üsküdar Sarıkadı/Dudullu'da Sultan III. Murad (1574-1595)'in validesi Nurbânu Sultan'ın çeşmesini yeniden bina ettirmiş, bu arada su yollarının yenilenmesini ve aynı yerdeki camiinin tamirini gerçekleştirmişti⁵⁸. Nakşidil ayrıca, Ayvansaray'daki Ebû Zerr el-Gıfârî türbesinin bitişiğinde bulunan ve Şehid Ali Paşa'nın inşâ ettirdiği Çınarlı Çeşme Tekkesi Mescidi'ni (Vâlîde Tekkesi) 1227 (16 Ocak 1812-3 Ocak 1813)'de yeniden yaptırmış ve bir sıbyan mektebi ilave etmişti⁵⁹. Nakşidil Valide Sultan kitapları ise Süleymaniye Kütüphanesi, Kara Çelebi-zâde Hüsameddin Efendi kısmı içerisinde yer almaktadır⁶⁰. Torunlarından olup onun gibi verem hastalığından vefât eden Âdile Sultan'ın vakfiyesinde onun için de hatim okunması şartı yer almaktaydı⁶¹.

Sultan Evkaftı, nr. 8659, 8718, 8720, 8890, 9083, 9245, 9316, 9839, 11676, 12507 vs.

- 55 BOA, *A. TŞF. def.*, nr. 453, vr. 80a. Külliye yapılarının inşâ masraf defteri: TSMA, D. 9506/2, vr. 1b-5b.
- 56 Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedân Türbeleri*, Ankara 1992, 252-256. *Sicill-i Osmânî*'ye göre Nakşidil'in sandukasının üzerinde bağış yoluyla konmuş olan Hz. Fâtüma'nın gömleği bulunmaktaydı (I, 85). II. Mahmud tarafından tamamlanan külliye yapılarının tümü için bk. Hale Tokay, "Nakşidil Sultan Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1994, 41; Arzu İyianlar, *Valide Sultanların İmar Faaliyetleri*, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (1992), İÜ, Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplık, nr. YLT F, 198-205. Sebil için bk. Ömer F. Şerifoğlu, *Su Güzeli İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1995, 108-110.
- 57 İbrahim H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, İstanbul 1943, 212; Yavuz Tiryaki, "Nakşidil Sultan Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 40-41.
- 58 TSMA, D. 5734; Tanışık, *a.g.e.*, II, İstanbul 1945, 404.
- 59 *Fâtih Câmileri ve Diğer Tarihî Eserler*, haz. A. Hâki Demir ve diğerleri, İstanbul 1991, 81, 274, 300, 322, 334, 341, 358; Necdet İşli, *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları*, Ankara tarihsiz, 76-77.
- 60 *Defter-i Hüsâmeddin Efendi Kütübhânesi*, İstanbul 1310, 70-71.
- 61 Ferdâ Mazak, *Sultan II. Mahmud'un Kızı Âdile Sultan*, İstanbul 2000, 13.